

OSMANLI DEVLET VE EKONOMİ DÜZENİNDE DEĞİŞİM: KEMANKEŞ KARA MUSTAFA PAŞA LÂYİHASI

Harun ŞAHİN

Yrd. Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, hsahin@bingol.edu.tr

ÖZET: XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı klâsik devlet, ekonomi ve toplum düzeninde önemli değişim ve dönüşümler yaşanmıştır. Osmanlı bürokrat ve aydınlarınca da farkedilen bu durum, “ihtilâl” ve “infiâl” kavramlarıyla ifade edilmiştir. Osmanlı geleneksel düzeninde değişim ve dönüşümü ön plana çıkaran önemli lâyiha ve risaleler hazırlanmıştır. Bu eserlerden biri de Osmanlı sadrazamlarından Kemankeş Kara Mustafa Paşa Lâyihası’dır. Devlet hizmetinde önemli görevler üstlenen Kemankeş Kara Mustafa Paşa, idari mali ve askeri sahalarda önemli ıslahatlar yapmıştır. Sadrazam, klâsik Osmanlı siyaseti takip ederek orduyu güçlendirmiş, eyaletlerde tahrir çalışmaları yaptırmış, vergi adaletini sağlamaya çalışmış, devlet bütçesini düzene koymuş, fiyat istikrarını sağlamaya çalışmış, geleneksel işe politikası izlemiş ve gelirleri artırıp giderleri azaltmıştır. Bu çalışmada Kemankeş Kara Mustafa Paşa Lâyihası, XVI. yüzyıl sonrasında meydana gelen gelişmelerle ilişkilendirilerek incelenmiş ve lâyihada temas edilen iktisadi meseleler değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kemankeş Kara Mustafa Paşa, Osmanlı İmparatorluğu, Lâyiha, Reform, Nasihat-nâme.

CHANGE IN OTTOMAN STATE AND ECONOMIC ORDER: KEMANKEŞ KARA MUSTAFA PASHA PROJECT

ABSTARCT:From the end of the XVIth century, Ottomans has undergone significant change and transformation in the classical state, the economy and social order. This situation noticed by Ottoman bureaucrats and intellectuals is expressed with the concept 'ihtilâl' and 'infiâl'. Important projects and pamphlets which emphasize change and transformation in Ottoman traditional layout were prepared. One of these works is the project of Kemankeş Kara Mustafa Pasha, Ottoman Grand Vizier. Kemankeş Kara Mustafa Pasha who assumed an important role in government service made significant reforms in administrative, financial and military areas. The Grand Vizier strengthened the army by following the classical Ottoman politics, performed cadastral works in the states, tried to ensure tax fairness, put the state budget in order, tried to ensure price stability, followed a policy of traditional provisionalism, increased revenue and decreased expenses. Kemankeş Kara Mustafa Pasha Project were studied in relation to the developments occurring after XVIth century and economic issues in the project were evaluated in this study.

Keywords: Kemankeş Kara Mustafa Pasha, Ottoman Empire, Project, Reform, Nasihat-nâme.

GİRİŞ

XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu’nun sosyo-ekonomik yapısında meydana gelen gelişmeler *duraklama* ve *gerileme* kavramları ile açıklanmaya çalışılmıştır. Bu yaklaşım tarzı tarihi meseleleri siyasi bakış açısıyla ele almanın sonucudur. Esasen siyasi gelişmelerin yanı sıra Osmanlı klâsik ekonomi ve toplum düzeninde sonradan ortaya çıkan durumları *değişim* ve *dönüşüm* kavramları ile ifade etmek daha doğru olacaktır. Bu konuda yapılan yeni çalışmalar XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkmaya başlayan gelişmelerin klâsik devlet, ekonomi ve toplum düzenini belli ölçülerde değiştirdiği ve dönüştürdüğünü göstermektedir. Söz konusu değişim ve dönüşüm Osmanlı bürokrat-aydınlarınca da farkedilerek *ihtilâl* ve *infiâl* kavramlarıyla açıklanmaya çalışılmıştır. (Genç, 2000:38; Uğur, 1992:9; Öz, 1999:30 vd.).

Osmanlı İmparatorluğu’nun *kadîm* ya da *klâsik* olarak niteleyebileceğimiz devlet, toplum ve ekonomi düzeninde zamanla meydana gelen gelişmeler uzun zamandır tarih bilimcilerinin ilgisini çekmiş ana meşguliyetlerini oluşturmuştur. Osmanlı klâsik düzeninde *değişim* ve *dönüşümü* ön plana çıkaran ve özellikle Osmanlı bürokrat ve aydınlarınca hazırlanan çalışmalar (telhisler, lâyihalar, risaleler, nasihat-nâmeler, ıslahat-nâmeler, siyaset-nâmeler) önem kazanmıştır. Osmanlı sadrazamlarından Kemankeş Kara Mustafa Paşa’nın Sultan I. İbrahim’e takdim etmek üzere yazdığı tahmin edilen lâyiha (risale), Osmanlı ıslahat lâyihaları literatürü içinde değerlendirilebilecek önemli bir eserdir.

Kemankeş Kara Mustafa Paşa’nın hazırladığı ve devlet yetkilerine sunduğu lâyihayı XVI. asır ve sonrasında meydana gelen gelişmelerle ilişkilendirmek ve lâyihada temas edilen iktisadi meseleleri değerlendirmek suretiyle Osmanlı devlet ve ekonomi düzende ortaya çıkan önemli gelişmelerin açıklanmasına katkı sağlamayı düşünüyoruz. Çalışma üç başlık altında toplandı. Çalışmada XVI. asır ve sonrasında meydana gelen iktisadi, mali ve sosyal meseler karşısında nasihat-nâme müelliflerinin ve bürokrat-aydınların çözüm arayışlarına temas edildikten sonra Kara Mustafa Paşa Lâyihası ve muhtevası konusunda kısa açıklamalar yapıldı. Çalışmanın son kısmında ise lâyihada temas eden iktisadi meseleler üzerinde duruldu.

XVI. ASIR SONRASI GELİŞMELER VE ISLAHAT LÂYİHALARI

Doğuda ve batıda geniş topraklara hükmeden Osmanlı İmparatorluğu, klâsik sistemini büyük ölçüde Türk-İslam devletlerinden alarak nevi şahsına mahsus bir medeniyet teşekkül ettirmiştir. İkta-timar, mukâtaa, fütüvvet-ahilik-esnaf düzeni, hisbe ve ihtisap müessesesi Büyük Selçuklular Anadolu Selçukluları, İlhanlılar, Eyyûbiler, Memlûkler ve Anadolu Beylikleri’nden tevarüs eden müesseselerden bir kısmıdır.¹ Osmanlı klâsik düzeninin temel unsurlarını mîrî toprak rejimi, millet sistemi, esnaf örgütlenmesi,

¹ Osmanlı sistemi üzerinde Türk ve İslam tesiri hususunda bk. (Köprülü, 2009:126; Barkan, 1944:352; Uzunçarşılı, 1978:65; Tabakoğlu, 2012:187; Akdağ, 1955:31; İpşirli, 2002:9/1549-1550). Osmanlı sistemi üzerinde Türk-İslam medeniyetinin dışındaki medeniyetlerin tesiri hususunda bk. (Köprülü, 2004:26 vd; Gibbons, 1998:61; Shaw, 1976:1/48 vd; Ortaylı, 1996:375,378).

vakıf sistemi, geleneksel iktisadi dünya görüşü ve yönetici kadrosu oluşturmuştur. Söz konusu unsurların bileşiminden meydana gelen Osmanlı medeniyeti XVI. yüzyılda âdeta altın çağını yaşamıştır. Osmanlı medeniyet oluşumu ve gelişimini, temelde İslam Hukuku'na dayanan devlet, toplum ve ekonomi düzeninde aramak gerek. Bu bakımdan Osmanlı tecrübesi İslâm'ın ikinci büyük hamlesi olmuş, buhran dönemleri bu büyük hamle ile aşılmıştır. XIV. yüzyılda başlayan Osmanlı yapılanması en gelişmiş noktasına XV ve XVI. yüzyıllarda ulaşmıştır. Sistemin işleyişinde örf, âdet ve geleneklerin de rolü önemli olmuştur (Genç, 2000:77,79,205; Barkan, 1945:211).

XVI. yüzyılın sonlarında itibaren klâsik devlet ve ekonomi düzeninin konjonktürden etkilendiği görülmektedir (Mardin, 1985:618). Çünkü bu yüzyılda İmparatorluk tabii sınırlarına ulaşmıştır. Bu sınırların gerisinde karada ve denizde güçlü rakiplerle karşı karşıya kalmıştır. Batıda Habsburglar, doğuda Safeviler, güneyde Afrika çölü, kuseyde, Rus toprakları, Hint Okyanusu'nda Avrupalı güçler bulunmaktaydı (Lewis, 1974:24-25). Kuruluş yıllarından XVII. yüzyılın sonlarına kadar yaklaşık dört asır devam eden genişleme dönemi artık sona ermiştir. Bununla birlikte devlet klâsik hüviyetini XIX. asrın ilk yarısına kadar muhafaza etmiştir (Genç, 2000:38). Askeri ilerlemenin durakladığı ve toprak kayıplarının yaşanmaya başladığı dönemden itibaren iktisadi, mali ve sosyal düzende meydana gelen nüfus baskısı, Celali hareketleri, vergi gelirlerinde azalma, askeri sistemin çözülmesi, toprak düzeninin etkilenmesi vb. olumsuz gelişmeler sistemi zora sokan önemli gelişmelerden bazılarıdır (Yücel, 1988:IX-XI; Levend, 1962:189 vd.).

XVI. asır Osmanlı İmparatorluğu için önemli bir zaman dilimi ve dönüm noktası olurken, yüzyılın son çeyreğinde bürokrat-aydınlarca siyaset-nâme türü eserlerin kaleme alındığı görülmektedir. Söz konusu eserleri ıslahat-nâme veya nasihat-nâme olarak niteleyebiliriz. Bu çalışmalar genelde lâyiha ve risale olarak ifade edilmiştir. Nasihat-nâmelerin konusu genel itibarıyla devlet ve toplum düzeni ile ilgilidir. Nasihat-nâmeler kısmen siyaset-nâme olarak değerlendirilmekte birlikte siyaset-nâmelerden farklı olarak pragmatik meselelerle alakalı olmuştur. Oysa siyaset-nâmeler genelde meselelerin nazari yönünü esas alan eserlerdir. Siyaset-nâmelerle nasihat-nâmelerin ortak yanı ise temelde İslam düşünce kültürünün ürünü olmalarıdır (Levend, 1962:17; Şener, 1944:215; Özvar, 1992:140; Öz, 1997:14).

Osmanlı devlet teşkilatı ve yapısında icra edilen düzenleme faaliyetlerini iki döneme ayırabiliriz. Birincisi; XVIII. öncesinde Türk-İslam geleneklerine uygun olarak girişilen düzenleme faaliyetleri ikincisi ise yüzyılın ikinci yarısında başlayıp XIX. yüzyılda da devam eden çalışmalarıdır (İpşirli, 2002:9/1550). Aynı şekilde nasihat-nâme ya da ıslahat-nâme olarak nitelediğimiz Tanzimat öncesi çalışmaları da iki gruba ayırabiliriz. Birinci grup klâsik yapının devamını arzu eden geleneksel eserlerdir.² İkinci grup ise XVIII. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmaya başlayan ve geleneksel düzenin korunmasını savunmakla birlikte kısmen modern yaklaşımları da içeren eserlerdir. Birinci grup çalışmaları *ıslahat*, ikinci grup çalışmaları da *reform* kavramlarıyla nitelendirilebiliriz (Genç, 2000:92).

Nasihat-nâme müelliflerine göre XVI. asırdan itibaren yaşanan olumsuz gelişmeler geleneksel devlet ve toplum düzeninin bozulmasından yani büyük ölçüde iç dinamiklerden kaynaklanmaktadır. İktisadi hayatın çoğu alanlarında ortaya çıkan problemlerin hallinde tevessül edilen formül *kadîmden olagelene aykırı iş yapılmamalı* şeklinde olmuştur. *Kadîm* olarak ifade edilen ve ideali sembolize eden kanun, örf, âdet ve geleneklere riayet edilmemiştir. Bu sebeptendir ki *nizâm-ı âlemde ihtilâl, reaya ve berayada infîâl* hâsıl olmuştur. Müelliflerce dirayetli padişahların yönetim tarzı idealize edilmiştir. III. Murat devrinden sonra *kanun-ı kadîme* itiba edilmediğinden kamu düzeni bozulmuştur; maaşlı asker sayısı artmış, rüşvet yaygınlaşmış, sosyal zümreler arası geçişlerde gelenek bozulmuş, ehl-i örfün kanunsuz muameleleri artmış, toprak düzeni bozulmuş, işin ehli olmayanlar yönetici olmuş, gelirler azalmış, giderler artmış vs. Müelliflere göre söz konusu problemlerin aşılmasında ve kamu düzeninin yeniden tesis edilmesinde sistemin *kadîm* yapısının sağlamlştırılması ve geleneklere uyulması tavsiye edilmektedir (Genç, 2000:63; Özvar, 1992:141).

Yukarıda kısaca özetlenen sosyo-ekonomik meselelere XVII. yüzyılın sonlarından itibaren geleneksel yaklaşımın yanı sıra yeni bakış açıları oluşmaya başlamıştır. III. Selim devrinde bu yaklaşımın etkilerini belirgin bir şekilde görebilmekteyiz. Batının üstünlüğünü kabul eden ve yenilikçi yaklaşımları benimseyen nasihat-nâmeler telif edilmiştir. XVI. yüzyılda devlet gelirleri giderleri karşılayabilmekteydi. Bu nedenle mali sıkıntılar pek yaşanmıyordu. Fetihlerin yerini yenilgilerin almaya başlaması mali bunalımı tetiklemiştir. Bunun bir sonucu olarak nasihat-nâmelerde mali meselelerin halli hususunda önemli fikirler ileri sürülmüştür. Bu sebeple XVII. yüzyılın sonlarından itibaren hazırlanan ıslahat raporlarında iktisadi ve mali meselere daha fazla ağırlık verilmiştir. (Sayar, 1986:169,179; Uğur, 1992:23).

Bu dönem yeni anlayışa göre hazırlanan raporlar arasında Tatarcık Abdullah Ağa ve Defterdar Şerif Efendi'nin çalışmaları önemlidir. Abdullah Ağa iktisadi ve mali meseleler içerisinde hazine, dış ticaret ve para meselelerine değinmiştir. Sikke tashihi konusunda önemli açıklamalarda bulunmuştur. Problemlerin hallinde geleneksel metodların terk edilerek modern politikalar izlenmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Ona göre yıllık bütçe hazırlanarak gelir ve gider muhasebesi etkin bir şekilde yapılmalıdır. Defterdar Şerif Efendi de raporunda mali meselelere yoğunlaşmıştır. Büyük ölçüde mahsulden tahsil edilen vergi ve resimler, mukâtaa³ ve vakıf gelirleri meseleleri temas edilen önemli konulardandır. Abdullah Ağa ise bu konuda devletin gelir kalemlerinden yıllık bütçenin düzenlenmesini önermiş ve devletin gelir kalemlerinden ne şekilde daha fazla yararlanılabileceği

² Gelenekçi ıslahat lâyihaları: Nushatü's Selatin, Usulü'l-Hikem fi Nizami'l-Âlem, Hırzû'l-Müluk, Habnâme, Kitab-i Müstetab, Koçi Beğ Risalesi, Veliyüddin Telhisleri, Kanun-nâme-i Sultani li Aziz Efendi, Kemankeş Kara Mustafa Paşa Lâyihası, Kitabı Mesalihin'l-Müslimin ve Menafi'i'l-Müminin, Düstürü'l-Amel li-İslahi'l-Halel, Telhisü'l-Beyan fi Kavanin-i Âl-i Osman, Nesayihü'l Vüzera ve'l-Ümera.

³ Osmanlı tatbikatında mukâtaa, bir mahallin hâsılatının muayyen bir bedel mukabilinde bir mültezime veya bir emine verilmesidir. Mukâtaa, arazinin kesime verilmesi ve belirli bir bedel karşılığı kiralanması veya devlete ait bir gelirin bir bedel karşılığında geçici temlikî şeklinde de tanımlanmıştır. Mukâtaayı, XIX. yüzyılın ortalarına kadar geçerli esas terim olarak hazineye ait bir kısım vergilerden oluşturulmuş birer mali birim olarak tanımlayabiliriz (Şahin, 2013:1022).

üzerinde durmuştur. Askeri ve idari sahalarda reformlar yapılması gerektiğini vurgulamıştır. İslahat raporu geleneği II. Mahmut döneminde de devam etmiş, zamanın entelektüellerinden Âtîf Efendi de ıslahat manasında çalışmalar hazırlamıştır. Âtîf Efendi eserlerinde seleflerinden pek farklı açıklamalarda bulunmamıştır (Berkes, 1972:42; Sayar, 1986:183).

XVI. yüzyıl, özellikle Avrupa'da ekonomik faaliyetlerin hızlandığı bir dönemdir. Nüfus artışı, kıta içi kolonizasyon, *Rönesans*, *Reform*, deniz aşırı hareketlenme ve coğrafi keşifler gelecek çağların dünya düzeni oluşumunu etkileyen önemli faktörler olmuştur (Genç, 2000:38). Teknik bilginin keşiflere yansmasıyla okyanuslar aşılmış önemli iktisadi ve ticari kazanımlar elde edilmiştir. Okyanuslarda güçlenen Avrupa özellikle Hint Okyanusu'nda hâkimiyet mücadelesi vermiştir. Portekiz-Memluk mücadelesi, sonrasında Osmanlı-Portekiz savaşlarıyla devam etmiştir (Orhonlu, 1974:5). Daha sonra Hint Okyanusu ve Kızıl Deniz'de cereyan eden mücadelede İngiltere ve Hollanda üstünlük sağlamıştır. Bu gelişmeler Akdeniz vasıtasıyla yapılan Doğu-Batı ticaretini önemli ölçüde etkilemiştir (Genç, 2000:210; Öz, 1997:18 vd). Amerika'nın keşfi ile Avrupa daha da zenginleşmiştir. XVI. yüzyılda kıtada nüfus artmış, dolayısıyla üretim artmış, ticari faaliyetler gelişmiş ve para kullanımı yaygınlaşmıştır. Esasen bu gelişmeler bütün dünya için önemli olmuştur (Pamuk, 1993:88).

Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı karşısında yenilgi ve gerilemesi öncelikle denizlerde başlamıştır. Yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı ilerleyişi durmuştur. Batıda gelişen teknoloji ve bu teknolojiye dayanan modern savaş gücü bu durumun önemli nedenlerinden biridir. Ayrıca Batıda savaş stratejisine uygun yenilikler yapılmış, maaşlı düzenli ordular oluşturulmuş, savaş sanayii geliştirilmiş, savaşları finanse edebilecek yeni yöntemlere başvurulmuştur. Buna karşılık, daha geri teknolojik donanıma sahip Osmanlı ordusu yüzlerce yıl bu modern ordularla mücadele edebilmiştir. Bu gelişmeler karşısında Osmanlı askeri düzeninde geleneksel yapılanmanın yerine alternatif ordular kurulmaya başlanmıştır (Genç, 2000:39; Lewis, 1974:30; Pamuk, 1993:103; Öz, 1997:43).

İmparatorluğun askeri düzen değişikliği mali yapıyı olumsuz etkilemiştir. Düzenli ve modern orduların donanımı için hazine gelirlerini arttırmak önemli bir mesele olmuştur. Mîrî sistem (tumar düzeni) içerisinde vergiler sipahilerin denetimindeydi. Bu nedenle tımar sistemi içerisinde düzenli ordu kurmak ve yetiştirmekte zorluk çekilmiştir. Bu güçlükleri yenmek için iltizam usulü⁴ yaygınlaştırılmış, avarız vergilerinin tarh ve cibayeti daha sistemli hale getirilmiştir. Fakat iltizam usulünün sistematik edilmesi ve vergilerin artırılması neticesinde sosyal ve ekonomik meseleler istenen ölçüde halledilememiştir. Ayrıca artan fiyatlar paranın istikrarını bozmuş ve merkez hazinenin bunalıma girmesine neden olmuştur (Barkan, 1970:565 vd; Genç, 2000:102; Pamuk, 1993:103).

KEMANKEŞ KARA MUSTAFA PAŞA LÂYİHASI: ESERİN MUHTEVASI

Eserin muhtevasına geçmeden evvel müellifin hayat hikâyesini ve icraatlarını kısaca şöyle özetleyebiliriz:

Avlonya'da doğup, devşirme olarak İstanbul'a getirilen Kemankeş Kara Mustafa Paşa, Sultan IV. Murat (1612-1640) ve Sultan I. İbrahim (1640-1680) zamanında sadrazamlık yapmış devrin önemli devlet adamlarındandır. Başarılarından dolayı ocakta terfi ederek kul kethüdalığı ve sekbanbaşı olmuştur. Daha sonra yeniçeri ağalığına atanmıştır. Revan Seferi'nin ardından kaptan-ı derya olmuştur. Bir müddet sadaret kaymakamlığı da yapan Kara Mustafa Paşa, Bağdat'ın muhasarası zamanında sadrazam olmuştur. Sultan İbrahim tahta geçtikten sonra sadrazamlık görevine devam etmiştir. Sultan İbrahim'in ıslahatçı siyasetini takip ederek idari, mali ve askeri sahalarda önemli ıslahat teşebbüslerinin gerçekleştirilmesine vesile olmuştur. Yeniçeri ve sipahi asker mevcudunu azaltmak ve mahlulleri kaldırmak suretiyle devlet giderlerini azaltmıştır (Unat, 1942:1; Uzunçarşılı, 1984:612; Uzunçarşılı, 1982:275). Donanmayı güçlendirmeye çalışmış ve eyaletlerde tahrir ve kadastro çalışmaları yaptırmıştır. Topraktan ürüne göre vergi tahsili yaptırarak vergi gelirlerini arttırmıştır (Shaw, 1982:277). Sikke ayarlamaları yaptırarak paraların altın ve gümüş oranlarını attırarak suretiyle enflasyonu önlemeye ve para istikrarını sağlamaya çalışmıştır.⁵ Tezkire usulünü⁶ kaldırarak büçeyi düzenlemiş, daha önce takip edilen narh politikası ile piyasada fiyatları kontrol altına almıştır. Saray mensuplarının ulufelerini Divan-ı Hümayun'a bağlatmanın yanı sıra Matbaha-i Âmire ve İstabl-ı Âmire'ye⁷ ait işleri tanzim etmiştir. İstanbul halkının kıtlık çekmemesi ve iâşesinin temini, mali düzenlemenin yapılması ve vergi adaletinin temini için Sultan İbrahim'e ferman çıkartmıştır. Bu icraatlarla devlet gelirleri artmış giderler azalmıştır (Özcan, 2002:48; Bayramoğlu, 1987:516).

Lâyihanın muhtevasına gelince; eser, *Kara Mustafa Paşa'nın Sultan İbrahim'e Yazdığı Kanundur* ibaresiyle başlamaktadır. Sadrazam bu risale ile Osmanlı tahtına henüz geçen genç sultana (I. İbrahim) devlet teşkilatını, devlet ricalini, idari askeri ve mali işleri, sarayın iç nizamını, ıslahata lüzumu görülen meseleler ile alınması gereken tedbirleri anlatmayı amaçlamıştır. Eserin muhtevasının herhangi bir tasnife başvurulmadan kaleme alındığı görülmektedir. Kara Mustafa Paşa'nın arzu ve dileklerinin belirtildiği eserde mukaddime bulunmadığı gibi, mukaddimedeki sonra gelmesi beklenen bablar, fasıllar veya asıllar da

⁴ İltizam, devlete ait emvalden bazılarının tahsili kefil gösterilmek ve bedeli muayyen taksitlerde ödenmek üzere alınması yerine kullanılabilir bir tabirdir. Cem'i iltizamattır. Bu tür taahhüde girişmiş olanlara "mültezim" denilirdi. 1272 (18 Şubat 1856) tarihli hatt-ı hümayun ile iltizam usulünün kaldırılarak vergilerin doğrudan doğruya tahsili kararlaştırılmış ise de bu hatt-ı hümayuna rahmen iltizam usulü tamamen kaldırılmamış, âşar ve bir kısım rüsumun iltizam suretiyle idaresine devam olunmuştur (Pakalın, 1993/II:57).

⁵ Osmanlıda XVII. yüzyılın ilk yarısında (1600, 1618, 1624 ve 1640 tarihlerinde) paranın ayarının düzeltilmesi ve enflasyonun önlenmesi için sikke tashihi yapılmıştır (Kütükoğlu, 1984:123).

⁶ Tımarlar, tezkireli ve tezkiresiz olmak üzere taksim edilmiştir. Beylerbeylerin doğrudan doğruya beratlarını tanzime salahiyyetli oldukları dirliklere tezkiresiz tımar denmiştir (Üçok, 1944:537).

⁷ Matbah-ı Âmire, sarayın mutfağı anlamında kullanılan bir tabirdir. Bunun yerine Matbah-ı Hümayun da denilmiştir. İstabl-ı Âmire ise padişahın atlarına mahsus ahır yeri için kullanılmıştır. Bunun yerine İstabl-ı Hümayun da denilmiştir (Pakalın, 1993/II:8,416).

bulunmamaktadır. Oldukça sâde bir üslupla kaleme alınan lâyhada edebi nitelik pek düşünülmemiştir. Tamamen öğretici bir üslupla Osmanlı devlet teşkilatının büyük bir bölümünün nasıl işlediği tafsilatlı anlatılmaktadır. Müellif padişaha devlet teşkilatını tanıtmakla yetinmeyerek yer yer uzun ve kısa maruzatlarda da bulunmaktadır (Unat, 1942:1).

Eserde öncelikle yeniçerilerle ilgili temel konular kısaca açıklandıktan sonra savaş hazırlıklarının nasıl yapılacağı anlatılmıştır. Reaya meseleleri ve Osmanlı para sistemi konusunda şikayetlere değinildikten sonra padişahın tarih okuması ve devlet teşkilatını bilmesi gerektiği hatırlatılmaktadır. Müellif kendi döneminde beylerbeyi olan devlet yetkililerinin isimleri ve görevlerini açıklamıştır. Osmanlı kadı ve mollasının görevleri belirtildikten sonra Osmanlı hayır ve vakıf müesseselerinin işleyişi açıklanmıştır. Vezir-i Azam ve diğer önemli devlet erkânı isimleriyle birlikte sıralanarak Kaptan Paşa ve donanmasıyla ilgili bilgi verilmiştir. Daha sonraki açıklamalarda yeniçeri ocağı ve diğer başlıca devlet memurluklarının özellikleri belirtiliyor. Ayrıca eserde bir padişahın elçileri huzuruna kabulünden ava çıkışına kadar bir çok hususta bilgilendirme yoluna gidilmiştir.

Müellif Osmanlı eyaletlerini bir bir sıralayarak bu mansıblarda vazife alan beylerin isimleri ve eyaletlerden sağlanan gelir miktarlarını verdikten sonra gelir ve gider konusuna ayrıca temas etmiştir. Oda olarak isimlendirilen Enderun koşullarının devlet teşkilatı içindeki yeri ve önemini tafsilatlı anlatmıştır. Lâyiha'nın baş tarafında, hünkar kulu olabilecek şahısların nitelikleri açıklandıktan sonra, bunlara dirlik tahsisi konusunda kanun-ı kadîme uygunluk şartı arandığı şu cümlelerle izah ifade edilmiştir: *Vezir-i Azam eğer Yeniçeri Ağası bir akça dirlik vermeğe kadir değildir. Heman padişah vermek gerektir* (Unat, 1942:5). Yeniçeri ocağında oluşturulmuş olan hiyerarşinin basamakları sıralandıktan sonra yeniçeri sınıfına tahsisi yapılan diklikler konusunda padişaha şu uyarı yapılmıştır: *Benim hünkarım ağaları kuluna muhkem tenbih buyurun: "Rızay-ı hümayunum yoktur ki o kaça yeniçerilik kendünden memhur ettiğüne şöyle ki istima-ı hümanum olursa gazabıma uğrarsın" deyu tenbih-i hümayun lazımdır* (Unat, 1942:6).

Sadrazam, padişahın başkasının *kanun-ı kadîme* muhalif olarak dirlik vermesinin caiz olmamasının nedenini şöyle açıklamıştır: *Benim padişahım yeni dirlik vermek caiz değildir. Madem ki mahluli rikâb-ı hümayununa arz olunup "verdim" demeyince dirlik verilmek caiz görmiyemez. Ecdâd-ı izamin zamanında gerek Vezir, gerek Yeniçeri Ağası bir ademe dirlik vermeğe rıza vermemişlerdir. Zira masarif-i iradınız ise hazineye müzayaka düşer. Bu hususa gayet tekayyüd-i hümayun lazımdır ve ocağın kanunları vardır* (Unat, 1942:6). Ayrıca yeni bir sefer için mühimmatın nasıl hazırlanması gerektiği anlatılırken reaya kesiminin sefer hazırlığında oynadığı rolün önemi şu cümlelerle vurgulanmıştır: *Reaya kullarımız gayet fakir olup köylere dağılıp kaçmışlardır, bu zamanda sefer olmasa üç dört yıl gene akılları başlarına gelüp sefer oldukça müzayaka çekilmez. Hak Teala hünkarıma şol kadar asker vermiştir ki, bir uçtan bir uca bir günlük yola yetişür. ...Böyle ve böyle askere çok zahire gerektir ki müzayaka çekilmeye* (Unat, 1942:6-7).

Padişahın dünya ve ahiret sermayesi olan gazaya gerçek anlamda hazırlanması için öncelikle reaya taifesinin ekonomik durumunda iyileştirmelidir: *Halen merhametli padişahıma lazım olan reayanın üzerinde olan namakul tekalifleri kaldırap memâlik-i mahrûseye fermân-ı hüman-ı ile tahrir gerek beylerbeyilere ve sancakbeyilerine muhkem tenbih lazımdır ki reaya üzerinde devre çıkup kaftanbaha ve selâmetiye ve na'baha namıyla minba'd bir akça almıyalar deyüp etraf-ı memleketle emri şerif gitmek lazımdır ki reaya bir miktar huzur ede. Reayanın halleri gayet mükedderdir. Vezir kuluna tenbih buyurun ki eyü dindar müslüman ademler gönderüp memâlik-i mahrûseyi bir haoşça tahrir eyleyüp reaya üzerinden zulüm kalksun, ihmal etmiyesin deyü ikdam buyurun* (Unat, 1942:7). Yine beylerbeylerinin vasıfları anlatılırken reaya konusunda şunlar söylenmiştir: *...Reayayı bir hoşça hıfz edeler ve hünkarımın işinde can baş ile çalışalar, asla mazul etmemek gerek* (Unat, 1942:9).

Osmanlı sikkelerinin durumuyla ilgili şu özet açıklamalar yapılmıştır: *Benim hünkarım sikke hususuna tekayyüt umur-ı muazzamadandır. Sikke gayet bozulmuştur. Ol ecilden cümle halk ızdıraplıdır. Gerek reaya, gerek sair kulların fakir olmuştur. Padişahların nâm-ı hümayunları sikkesi yürümekle olur. Vezir kuluna tenbih buyurun ki murâd-ı hümayunum sikke tashihi olup yürümektir, ihmal etmiyesin, tekayyüd edesiz deyü ferman-ı şerifiniz ola* (Unat, 1942:7). Müellif Osmanlı beylerbeylerini bir bir tanıttıktan sonra ehl-i mansıbın çok sık az edilmemeleri gerektiğini tavsiye etmiştir: *Madame ki azilleri icab eder, iş işlemiyeler; reayayı bir hoşça hıfz edeler ve hünkarımın işinde can baş ile çalışalar, asla mazul etmemek gerek. Zira sık sık mazul olsalar gelip gittikte reaya fukarasını çekelerler, reayaya zulüm olur* (Unat, 1942:9).

Sadrazam, kadıaskerlerde olduğu gibi şehir kadılıklarına yapılacak atamalarda sınavda başarı sağlayanlara öncelik tanınması gerektiğini ifade etmiştir: *Amma rüşvet ile, ya reca ile bir naehle verilerse ol zaman vilâyet ve memleket harâb olur. Zira dünyayı ahireti bilmez öyle âdemlere hele sen sabreyle düştükte sana veririz derler* (Unat, 1942:9). Önemli bir mansıb da büyük şehir mollalığıdır. Bu mansıblar Şeyhülislam tarafından tevzi edilir. Bu mansıbdaki olanlar giderek İstanbul kadısı olur ve *İslambol kadısı cümle şehirde ne kadar bazarıcı ve etmekçi ve kasap ve cümle ehl-i hirefe ve ehl-i dükkana narh verir ve eksik satanın boğazına tahta külah geçirir ve şehrin cümle mesâlihini ol görür, ahyanen vezir kulunuza ısmarla ki İstanbul efendisine tenbih eyle, narh ahvalin bir hoşça göresin, sıkça sıkça gezüp dolaşıp muhkem tenbih eylemeniz lazımdır* (Unat, 1942:10) denmiştir.

Eserde vakıf konusu üzerinde hassasiyetle durulduğu görülüyor. Sultan Ahmed Han'ın cami yaptırıp vakfettiği gibi, padişahın da bu tür hayır işlerine girişebileceği ifade edildikten sonra vakıfların ilgili bir takım sorunlara temas edilmiştir. Şöyle ki: *benim şecaatli padişahım, bu zaman vakıflar zayıf olmuştur, anları gözetmek için Darussaade Ağası'na tenbih eylesen ki vakıflar zayıf göreyim seni, tekayyüd edüp fukaranın hakkını mütevellilerden alıtırüp bir tamamı az ademleri mütevellî nasbedesiz deyu tenbih buyurasız. Daha sonra Osmanlı vakıf müessesesinin işleyişi kısaca şöyle anlatılmıştır: Vakfa ait köyler bulunmaktadır. Bu köylerin gelirleri satıldıktan sonra elde edilen gelir mütevellî tarafından vakıftan ulufe tayini olanlara dağıtılır. Her ay ulufelerin dağıtılmasından sonra kalan bakiye veya ziyade akçe mütevellî tarafından Kapu Ağası'na teslim edilerek rikab-ı hümayuna verilmiş olur* (Unat, 1942:10).

Kara Mustafa Paşa, padişahın vekil-i mutlak olarak Vezir-i Azam'a nasıl hitab etmesi gerektiğini anlatırken reaya ve hazine konusunda söyledikleri oldukça dikkat çekicidir. Şöyle ki: *Mesâlih-i reayayı ve davaların hoşça dinle, hak kimin ise ana*

hükmeyle. Şehrin içinde tebdil olup gecede ve gündüzde tecessüs eyle. Hazine-i Âmirem malini tahsilde sa'yeyle, israf eyleme ve hazer eyle, beytûlmaldır (Unat, 1942:11-12).

Müellif, devrinde yaşayan vezirleri isimleriyle saydıktan sonra diğer önemli devlet adamlarını isim ve görevleriyle birlikte tanıtmıştır. Osmanlı Devlet Teşkilatı'nın hiyerarşik yapısı içinde bahsedilen erkan-ı devlet şunlardır: Vezirler, Defterdarlar, Nişancı, Reisülküttab, Ruznameci, Çavuşbaşı, Muhasebeciler, Mukâtaacılar, Eminler ve Kapudan Paşa. Kapudan Paşa, Akdeniz ve Kara Deniz'in muhafazası ve küffar gemilerinin zahire gemilerine tasallutunu önlemekle padişaha karşı sorumludurlar. Ayrıca bir kısım sancakların tasarrufu Kapudan Paşaya verilmiştir. Bu sancaklardaki tersane halkının (Reisler, Dümenciler, Kalafatçılar, Yelkenciler ve Vardiyacılar) belirli bir sayısı vardır. Ayrıca *her yıl kırk pare kadırğa yapılmak kanundur* (Unat, 1942:13) denmiştir.

Yukarıda özetlenen açıklamalardan sonra padişahın hizmetkarları olan çeşitli ocakların devlet teşkilatı içerisinde nasıl bir fonksiyon icra ettikleri anlatılmıştır. Tanıtımı yapılan ocaklar sırasıyla şunlardır: Yeniçeriler, Sipahiler, Cebeciler, Müteferrikalar, Çaşnigirler, Çavuşlar, Mehterler, Kapucular, Mirahurlar ve Peykler. Söz konusu ocakların kaç odadan oluştuğu, bu odalarda görevli kulların sayısı, görevleri, adları, maaş ve terakkileri konunun detayına inilerek anlatılmaktadır. Bunların yanı sıra müellif padişaha ocakları tanıttıktan sonra ocak ağalarına nasıl bir tavır takınılması gerektiğini, hatt-ı şerifin bu ağalara nasıl yazılacağı öğretilmiştir.

Padişah ocak ağalarına nasıl hitab edileceğini bilmelidir. Padişahın Yeniçeri Ağası ve Sipahi Ağaları'na yazması gereken hatt-ı şerif önemlidir: *Yeniçeri Ağası'na muhkem tenbih lazımdır. Madame ki ferman olmuşa, yeniden kapuya kimse çıkmıya ve ecnebi olmamak gerektir. Ferman-ı hümayun oldukta ya Bostancı ya Acemi Oğlanından çıkmak gerektir deyu hatt-ı şerif bu minval üzere yazılır ve ağaya muhkem tekayyüd edesin, ribk-ı hümaâyunuma arztemeyince dirlik vermiyesin. Şöyle ki mesmuum olursa gazabıma uğrarsın diyesin. Altı bölük ağalarına hatt-ı şerif bu minval üzere yazılır: Siz ki altı bölük ağalarsız, hatt-ı hümayunum vusulünde malumunuz olsun ki sipah kullarımı bir hoşca zabt u rabt edüp bir ferde tecaviüz ettirmiyesiz, şöyle kim birinüzün neferinden bir küstahlık zuhur ederse ağasının hakkından gelürüm. İmdi göreyim sizi eşkiyanın hakkından ne mertebe gelürsüz* (Unat, 1942:14-15) denmiştir.

Müellife göre, Divân-ı Hümayun'a Hazinedarbaşı, Kılarcıbaşı, Yeniçeri Ağası ve hatta Vezir-i Azam geldiğinde padişah özellikle hazine ahvali konusunda kullarını uyarmalıdır. Padişah Hazinedarbaşı ile Kılarcıbaşına şöylece hitab etmelidir: *Hazine ahvali ile mukayyed olup düşen hazineyi bir hoşça gözedesin ve kılarcıbaşına "kılar hizmetin bir hoşça gör. Zahireyi tedarik eyle, muzayaka çekilmesün. Gözün israftan hazer eyle. Ocakları muhkem zabteyle". Yeniçeri Ağası geldikte, "Ağa göreyim seni ocağı bir hoşça zabt eyleyüp mahalleri cem'eyle. Yeniden dirlik verme ta ki rikab-ı hümayuna arztemeyince. Senden hizmet umarım. Heman sa'y edüp istikamet eyle, rızay-ı hümayunuma muhalif işten hazer eyle" diyesiz ve "ocak halkının eyülerine iyilik eyle, yaramazlarının hakkından gel. Ehl-i fesad olanı ocakta tutma İstanbul'u bir hoşça zabteyle"* (Unat, 1942:18) denmiştir.

Vezir ve Vezir-i Azam'a hazine konusunda verilecek emirler ise şöyle olmalıdır: *Vezir-i Azam a'zam kulunuz vezirlerle girdikte defterdara arzolundukta defterdara böylece buyurun: Göreyim seni hazine-i amiremin tahsilinde muhkem sa'yedüp istikamet üzere olmak gereksin. Yoksa kendün bilürsin. Sonra Vezir-i azama de ki: Lala, cümle umuru sana tefviz eylemişim, göreyim seni ne mertebe devlet-i saltanatıma layık hizmetler edersin. Saltanatımın bekası fukaranın hayır duasıyledir. Kimseye zulüm olduğuna rızayı hümayunum yoktur* (Unat, 1942:18).

Padişahın üzerinde durması gereken diğer önemli bir husus devletin muhasebe işleridir. Osmanlı Devleti'nin hesap işlerini gören en önemli yetkililer şöyle sıralanmıştır: Başmuhasebeci, Rumeli Muhasebecisi, Harac Muhasebecisi, Evkaf Muhasebecisi, Mukâtaacı, Mübaşir ve Ümera. Eserde bunlara ait görevler bir bir açıklandıktan sonra padişahın tecdid-i berat ile ava çıkışında nasıl davranacağı ve tahrir işlerinin ne derece önemli olduğu vurgulanmış, Tatar hanları tanıtılarak, bunlarla sürdürülecek ilişkinin nasıl olması gerektiği anlatılmıştır (Unat, 1942:19).

Eserde eyaletlerin dökümü yapılmıştır. Bu eyaletler şöyle: Rumeli Eyaleti, Anadolu Eyaleti, Karaman Eyaleti, Bosna Eyaleti, Tameşvar Eyaleti, Budin Eyaleti, Kıbrıs Eyaleti, Şam Eyaleti, Şam Trablus Eyaleti, Halep Eyaleti, Diyarbekir Eyaleti, Kars Eyaleti, Halle Eyaleti, Rakka Eyaleti, Bağdad Eyaleti, Musul Eyaleti, Van Eyaleti, Şehr-i Zor Eyaleti, Arzırum Eyaleti, Sivas Eyaleti, Maraş Eyaleti, Kefe Eyaleti, Habeş Eyaleti, Kastamonu Eyaleti, Kerkük Eyaleti, Mekke-i Mükerrreme Eyaleti. Müellif dökümünü yaptığı eyaletlerin öncelikle beylerbeylerini, hazineye sağladıkları yıllık gelirleri, eyaletin kaç sancaktan oluştuğu, sancakların ve beylerinin isimleri, zeamet ve tımar miktarlarını açıklamıştır (Unat, 1942:20).

Osmanlı Eyaletleri ile ilgili bu detaylı açıklamalardan sonra Kapucubaşılar görev ve isimleriyle birlikte tanıtılmıştır. Mazul paşa ve beylerle ilgili olarak da açıklamalar yapıldıktan sonra adaletin gerçekleşmesi için padişahın yazılı ve sözlü arzularda bulunan halkı dinleyerek bunlara cevap vermesi icap ettiği, kullarına dağıtılan ulufelerin miktarını bilmesi gerektiği belirtilmiştir. Memurlara ödenecek maaşlarda daha önceden tesbit edilen kıstaslara göre hareket edilmesi ve padişah kullarından her sınıfın maaşı yıllık belirli bir akçe olarak tayin edilmesi gerektiği hatırlatılmıştır (Unat, 1942:25).

Kara Mustafa Paşa'nın temas ettiği önemli konulardan biri de Hazine-i Âmire'ye⁸ ait masraf ve iradlardır. Müellife göre hazineden yapılan harcamalarda eminler ve katipler görevlendirilir. Bu harcamaların en önemli kısmı Matbah-ı Âmire, Darüssaade, Ahur harcı, Tersane harcı, Saray-ı Hümayun ve Kul ulufeleri içindir. Yapılan bu masraflara karşılık Anadolu ve

⁸ Hazine-i Âmire, Osmanlılarda para işlerini görmek maksadıyla kurulmuş müessesedir. Devletin kuruluş döneminde para işleri "Beytûlmal" denilen yerde "Defterdar" denilen memurlarca görülürdü. Daha sonra Hazine-i Âmire devletin kasası olarak ihdas edildi (Pakalın, 1993/1:786).

Rumeli'nden sağlanan gelirler toplam gelirin en önemli kısmını teşkil etmektedir. Rumeli'nden toplanan haraclar, Rumeli Evkaf Hazinelei, Rumeli Mukâataalarından gelen gelirler, Anadolu'dan toplanan haraclar, piyade ve müsellemler hanları malından elde edilenler, Anadolu'dan toplanan cizye ve avanslar devletin en önemli gelir kaynaklarıdır. Söz konusu bütün bu gelirler Hazine-i Âmir'e de toplandığı belirtilmiştir (Unat, 1942:27).

Bundan sonra müellif Ahval-i Enderun başlığı altında Osmanlı Saray Teşkilatı'nı tanıtmıştır. Enderun'da bulunan oda veya koğuşlar detaylı olarak tanımlanıyor. Bu odalar şöyle: Has Oda, Hazine Odası, Kılar Odası, Seferli Oda, Büyük Oda ve Küçük Oda. Has Oda'da bulunan padişah kulları şunlardır: Has Odabaşı, Silahdar Ağa, Çukadar Ağa, Rikabdar Ağa, Dülbend Oğlanı, Mihtah Gulamı, Peşkir Gulamı ve İbrik Gulamı. Hazine Odası, Has Oda'dan sonra ikinci odadır. Bu odanın başında Hazine Kethüdası bulunur. Diğer önemli bir memuriyet de Güğümbaşılıktır. Güğümbaşı Kethüda'nın yardımcısı konumundadır. Üçüncü Oda, Kılar Odasıdır. Başta Kılar Kethüdası bulunur. Diğer kullar Peşkirbaşı, Peşkirbaşı Şargirdi, Turşucu ve Yemişçi'dir. *Seferli Oda dördüncü odadır Saray Kethüdası zabteder. Seferliyi de Çamaşırbaşı zabteder.* Bu odada da on iki bıçaklı vardır. Büyük Oda'nın zabiti Kethüda'dır. Bu odanın kullarından biri odabaşı olarak seçilir. Büyük Odalılar marifet kesbetmek için okuyup yazmakla meşguldürler. Bundan sonra Küçük Oda gelir. Bu oda mensuplarından biri odabaşı seçilerek Kethüdanın vekili olur. Bu odada on iki halife vardır. Bu odada bulunanların görevi de Büyük Oda'da olduğu gibi okuyup marifet kesbetmektir. Sarayın baş zabiti olarak da Kapu Ağası tayin edilmiştir. *İç Oğlanına ait cümle arz anındır. Hazinedar Baş Kılar-ı Amire'yi zabteder. Gözün aç, hazineyi muhkem zabteyle, deyu tenbih buyurun. Gerek iç kilar, gerek taşra kilar cümlesi anın hükmündedir* (Unat, 1942:28-32) denmiştir.

Eserde son olarak Saraydaki odalarda sunulacak arzuhallerin geleneksel düzene uygunluğu üzerinde durulmuştur. Buna göre odalıkların hazırladıkları arzuhallerin vazifelilerce rikab-ı hümayuna arz edildiği, sunulacak arzuhallerin ancak o işle görevli olanlarca yapılmasına dikkat edilmesi gerektiği belirtilmiştir. *Lâyihâ cümle kanunname budur artık eksik yoktur* (Unat, 1942:32) cümlesi ile nihayete ermektedir.

ESERDE TEMAS EDİLEN İKTİSADİ MESELELER

Kemankeş Kara Mustafa Paşa, lâyiha'nın ilk kısımlarında iktisadi motif içeren önemli bilgiler vermektedir. Paşa öncelikle yeniden dirlik vermesi konusunda padişahı ikaz etmektedir: *Yeniden dirlik vermek kanun-ı kadîme muhalif olduğu gibi caiz yani münaşip de görülmemiştir. Benim padişahım yeni dirlik vermek caiz değildir. Madem ki mahluli rikab-ı hümayununa arz olunup "verdim" demeyince dirlik verilmek caiz görmiyesiz. Ecdad-i izamin zamanında gerek Vezir, gerek Yeniçeri Ağası bir ademe dirlik vermeğe rıza vermemişlerdir.* Müellif padişahın kullarına neden yeni dirlikler tahsis etmemesi gerektiğini şu cümleyle ifade ediyor: *Zira masarî-i iradınız ise hazineye müzâyaka düşer.* Aynı zamanda *bu hususa gayet tekayyüd-i hümayun lazımdır ve ocağın kanunları vardır* diyerek padişahı uyarmaktadır (Unat, 1942:6).

Eserde gaza mevzuuna iktisadi bir yaklaşımla temas edildiğini görülmektedir. Bu durum *Din-i İslam'ın revnaki, padişahın dünya ve ahiret sermayesi gazadır* ifadesi ile açıkça belirtilmiştir. Yeni bir sefer için mühimmatın nasıl hazırlanması gerektiği anlatılırken reaya kesiminin iktisadi fonksiyonu bakımından sefer hazırlığında oynadığı rolün önemi şöyle ifade edilmiştir: *Reaya kullarınız gayet fakir olup köylere dağılıp kaçmışlardır, bu zamanda sefer olmasa üç dört yıl gene akılları başlarına gelüp sefer oldukça müzâyaka çekilmez. Hak Teala hüsnüme şol kadar asker vermiştir ki, bir uçtan bir uca bir günlük yola yetişir. ... Böyle ve böyle askere çok zahire gerektir ki müzâyaka çekilmeye.* Devlete sermaye olarak gaza gerektiği gibi gaza için de güçlü bir sınıf olarak reaya gerekmektedir. Ancak reayanın ekonomik bakımdan güçlü olmasıyla savaşlarda başarı sağlanabilir ve hazine güçlendirilebilir. Padişahın *dünya ve ahiret sermayesi olan gazaya gerçek anlamda hazırlanması* konusunda şunlar söyleniyor: *Halen merhametli padişahıma lazım olan reyanın üzerinde olan namakul tekalifleri kaldırıp memâlik-i mahrûseye fermân-ı hümayun ile tahrir gerek beylerbeyilere ve sancakbeyilerine muhkem tenbih lazımdır ki reaya üzerinde devre çıkup kaftanbaha ve selametiye ve na'lbaha namıyla minba'd bir akça almıyalar deyüp etraf-ı memlekete emr-i şerif gitmek lazımdır ki reaya bir miktar huzur ede. Reyanın halleri gayet mükedderdir. Vezir kuluna tenbih buyurun ki eyü dindar müslüman ademler gönderüp memâlik-i mahruseyi bir hoşça tahrir eyleyüp reaya üzerinden zulüm kalksun, ihmal etmiyesin deyü ikdam buyurun* (Unat, 1942:6-7) denmiştir.

Osmanlı sikkelerinin durumuyla ilgili şu özet açıklamalar yapılıyor: *Benim hüsnüme sikke hususuna tekayyüt umur-ı muazzamadandır. Sikke gayet bozulmuştur. Ol ecilden cümle halk ızdıraptadır. Gerek reaya, gerek sair kulların fakir olmuştur. Padişahların nâm-ı hümayunları sikkeleri yürümekle olur. Vezir kuluna tenbih buyurun ki murd-ı hümayunum sikke tashih olup yürümektir, ihmal etmiyesin, tekayyüd edesiz deyü fermân-ı şerfinüz ola. Reayayı bir hoşça hıfz edeler ve hüsnüme içinde can baş ile çalışalar, asla mazul etmemek gerek* denmiştir. Yapılan izahattan Osmanlı Devleti'nde para konusunun neden olduğu iki önemli sorunun tesbit edildiğini görüyoruz. Bunlardan birincisi paranın ayarında zamanla ortaya çıkan bozulma yani enflasyondur. Bütün halk enflasyondan büyük ölçüde etkilenmektedir. Sikke ayarındaki bozulma özellikle sabit gelirli kesimin fakirleşmesine neden olmuştur. İkincisi, sikke ayarının bozulması padişahın nâm-ı hümayunlarına leke sürmektedir. Müellif her iki problem için de paranın tashih edilmesini, ayarı bozulan paraların yenilenmesini tavsiye etmiştir (Unat, 1942:7-9).

Sultan İbrahim zamanına kadar piyasa düzeni içinde narh uygulamasının⁹ önemli bir yeri olmuştur. Müellif narh konusuna temas etmeden geçememiştir. Narh uygulamasında gösterilmesi gereken titizlik aşağıdaki cümlelerle vurgulanmıştır: *İslambol kadısı cümle şehirde ne kadar bazarıcı ve etmekçi ve kasap ve cümle ehl-i hirefe ve ehl-i dükkana narh verir ve eksik satanın boğazına tahta külah geçirir ve şehrin cümle mesalihini ol görür, ahyanen vezir kulunuza ısmarla ki İstanbul Efendisine tenbih eyle, narh ahvalin bir hoşça göresin, sıkça sıkça gezüp dolaşıp muhkem tenbih eylemeniz lazımdır* (Unat, 1942:10).

⁹ Narh, azami fiyat manasına konulmuş bir terimdir (Pakalın, 1993/II:654). Narh, mal ve hizmet fiyatlarında devletçe tesbit edilen üst sınırı ifade eder (Kütükoğlu, 2006:390).

Kara Mustafa Paşa'nın hazine konusu üzerinde titizlikle durduğunu söyleyebiliriz. Eserin muhtelif yerlerinde hazine ile ilgili fikirler ileri sürülüyor. Müellife göre padişah özellikle hazine ahvali konusunda kullarını uyarmalıdır. Hazinesarbaşı ile Kilarcibaşına şöylece hitab etmelidir: *Hazine ahvali ile mukayyed olup düşen hazineyi bir hoşça gözedesin ve kilarcibaşına "kılar hizmetin bir hoşça gör. Zahireyi tedarik eyle, muzayaka çekilmesün. Gözün israftan hazer eyle. Ocakları muhkem zabteyle". Yeniçeri Ağası geldikte, "Ağa görevim seni ocağı bir hoşça zabt eyleyip mahalleri cem'eyle. Yeniden dirlik verme ta ki rikab-ı hümayuna arzetmeyince. Senden hizmet umarım. Heman sa'y edüp istikamet eyle, rızay ı hümayunuma muhalif işten hazer eyle" diyemez ve "ocak halkının eyülerine iyilik eyle, yaramazlarının hakından gel. Ehl-i fesad olanı ocakta tutma İstanbul'u bir hoşça zabteyle".* Yine bir başka yerde hazine konusunda padişahın vezir-i azamı şöyle uyarması tavsiye edilmiştir: *Hazine-i Âmirem malini tahsilde sa'yeyle, israf eyleme ve hazer eyle, beyt-ül-maldir.* Defterdara da şöyle buyurulması belirtilmiştir: *Göreyim seni hazine-i amiremin tahsilinde muhkem sa'yedüp istikamet üzere olmak gereksin* (Unat, 1942:12-18).

SONUÇ

Esas niteliklerini Türk-İslam devletlerinden aldıktan sonra medeniyetini bu temel üzerine inşa eden Osmanlı İmparatorluğu iktisadi, idari, siyasi ve askeri birçok sahada önde olmuş ve medeniyetleri tesiri altına almıştır. Ancak XVI. yüzyılın sonlarından itibaren ortaya çıkan ve arzu edilmeyen gelişmeler ileride meydana gelecek önemli değişim ve dönüşümlerin habercisi olmuştur. Osmanlı entelektüellerinin telhis, lâyiha ve risalelerindeki tespitlerinden anladığımız kadarıyla meydana gelen olaylar klâsik yapıyı kısmen değiştirmiş ve dönüştürmüştür. Fakat bu değişim ve dönüşümler köklü olmadığından klâsik olarak nitelediğimiz hüviyet XIX. yüzyıla kadar muhafaza edilmiştir.

XVI. asır Osmanlı İmparatorluğu için önemli bir zaman dilimi ve dönüm noktası olurken, yüzyılın son çeyreğinde bürokrat-aydınlarca nasihat-nâme ve ıslahat-nâme olarak nitelediğimiz eserler telif edilmiştir. Osmanlı padişahları ve devlet yöneticilerine lâyhalar ve nasihat-nâmeler arz eden müelliflerin, çözülme (inhitat) karşısındaki temel düşüncesi, klâsik Osmanlı iktisat politikalarının, kânun-ı kadîme yani aslına uygun biçimiyle uygulanması gerektiği şeklindedir. Çünkü onlara göre meydana gelen hadiseler, kadîm düzenin bozulmasının neticesidir. *Nizâm-ı âlemde ihtilal, reâya ve berâyada infîâl* hâsıl olmasının esas nedeni *kânun-ı kadîme* riayet edilmemesidir. Müelliflere göre bu sebeple ulufeli asker sayısı artmış, rüşvet yaygınlaşmış, sınıf düzeni değişmiş, kanun dışı muameleler artmış, işler ehline verilmez olmuş, gelirler azalmış, giderler artmış, devlet ve toplum düzeni za'fa uğramıştır.

Nasihat-nâme müellifleri arasına kattığımız ve devlet hizmetinde önemi vazifelerde görev alan Kemankeş Kara Mustafa Paşa, tarihte takdire şayan icraatlara imza atmış idari mali ve askeri pek çok konularda önemli ıslahatların gerçekleşmesine sebep olmuştur. Kapıkulu asker mevcudunu azaltmış, mahlûlleri kaldırmış, donanmayı güçlendirmiş, sayım geleneğine uygun tahrir çalışmaları yaptırmıştır. Vergi adaleti ile vergi gelirlerini arttırmış, sahih sikke siyaseti ile altın ve gümüş paranın istikrarını koruyarak enflasyonu önlemeye çalışmıştır. Bütçeyi yeniden düzenlemiş, hazineyi güçlendirmek için masrafları kısmış, vatandaşların refahını yükseltmek maksadıyla önceki padişahlar zamanında da takip edilen narh siyasetine devam etmiş, reâya ve berâya ile birlikte diğer kulların haklarını gözetmeye çalışmıştır. Yukarıda sıralanan iktisadi meselelerle alakalı fermanlar çıkartmıştır.

KAYNAKÇA

- Akdağ, Mustafa (1995), *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası – Celali İsyancıları*, Ankara.
- _____ (1955) "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", *AÜDTCF Dergisi*, Cilt XIII, Sayı 1–2 (Mart–Haziran), s.27–51.
- Barkan Ö. Lütfi (1944), *Osmanlı İmparatorluğunun Teşekkülü Meselesi, Siyasal Bilgiler Okulu Dergisi*, Cilt:1, Sayı:2, Ankara.
- _____ (1970), "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Belleten*, Cilt: XXXIV, s.565–573.
- _____ (1945), "Osmanlı İmparatorluğu Teşkilat ve Müesseseleri'nin Şer'iliği Meselesi", *Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XI/3–4, s.203–224.
- Berkes, Niyazi (1972), *Ekonomik Tarih ve Teori İlişkileri Açısından Türkiye'de Ekonomik Düşününün Evrimi*, Türkiye'de Okutulan İktisat Üzerine, Der: Fikret Görün, Ankara.
- İpşirli, Mehmet (2002), "Osmanlı Esas Yapısının Bozulması ve Islahı Çalışmaları Üzerine Bazı Gözlemler", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt:9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Köprülü, M. Fuad (2009), *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Kütükoğlu, Mübahat S. (1984), "1624 Sikke Tashihinin Ardından Hazırlanan Narh Defterleri", *Tarih Dergisi*, Sayı:34, s.123–182.
- _____ (2006), "Narh", *DİA*, Ankara, XXXII, s. 390-391.
- Levend, A. Sırrı (1962), "Siyaset-nâmeler", *Belleten*, s.167–193.
- Lewis, Bernard (1970), *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev: M. Kıratlı, Ankara.
- Mardin, Şerif (1985), "Tanzimat'tan Cumhuriyete İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1839–1918)", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 2, İletişim Yayınları, Ankara.
- Orhonlu, Cengiz (1974), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti - Habeş Eyaleti*, İstanbul.
- Ortaylı, İlber (1996), "Klâsik Çağın Türkiye'de Algılanması", *Oral Sander'e Armağan*, Ankara.
- Öz, Mehmet (1997), *Osmanlı'da 'Çözülme' ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- _____ (1999), "Klâsik Dönem Osmanlı Siyasi Düşüncesi: Tarihi Temeller ve Ana İlkeler", *İslami Araştırmalar Dergisi*, Cilt:12, Sayı:1, Ankara, s.27–33.
- Özcan, Abdülkadir (2002), "Kemankeş Mustafa Paşa", *DİA*, Ankara, XXV, s. 48-50.
- Özvar, Erol (1992), "Osmanlı Tarihini Dönemlendirme Meselesi ve Osmanlı Nasihat Literatürü", *Divan İlmi Araştırmalar*, Bilim ve Sanat Vakfı Yayını; 1992/2, Sayı:7, Ayri Basım, s.135–151.
- Pakalın, M. Zeki (1993), "Narh", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yayınları, Cilt: II İstanbul.
- _____ (1993), "İltizam", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yayınları, Cilt: II, İstanbul.

- _____ (1993), “Matbah-ı Âmire”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yayınları, Cilt: II, İstanbul.
- _____ (1993), “İstabl-ı Âmire”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yayınları, Cilt: II, İstanbul.
- _____ (1993), “Hazine-i Âmire”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yayınları, Cilt: II, İstanbul.
- Pamuk, Şevket (1993), *100 Soruda Osmanlı -Türkiye İktisadi Tarihi 1500–1914*, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- Sayar, A. Güner (1986), *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, 1. Baskı, Der Yayınları, İstanbul.
- Shaw, Stanford (1982), *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Birinci Cilt: Gaziler İmparatorluğu Osmanlı İmparatorluğunun Yükselişi ve çöküşü, 1280–1808, Türkçesi: Mehmet Harmancı, e Yayınları, İstanbul.
- Şahin, Harun (2013), “XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Mukâtaa Sisteminde Yönetim ve Örgütlenme”, *JASSS (International Journal of Social Science)*, Volume 6, Issue 6, p. 1019-1037, June 2013.
- Şener, Abdüllatif (1994), *Osmanlı Malî Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Uğur, Ahmet (1992), *Osmanlı Siyaset-nameleri*, Kültür ve Sanat Yayınları, Kayseri.
- Unat, Faik Reşit (1942), “Sadrazam Kemankeş Kara Mustafa Paşa Lâyihası”, *Tarih Vesikaları*, Birinci Cilt Altıncı Sayıdan Ayrı Bası, Maarif Matbaası.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı (1984), *Osmanlı Devleti Teşkilâtında Kapıkulu Ocakları*, I, TTK Yayını, Ankara, s. 611–615.
- _____ (1982), *Osmanlı Tarihi*, C. III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- _____ (1978), “Osmanlı Devleti Maliyesinin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi”, *Belleten*, Cilt:42/165, Ocak, s.67–78.
- Üçok, Coşkun (1944), “Osmanlı Devleti Teşkilatından Tımarlar”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 1, Sayı:4, s.525–551.
- Yücel, Yaşar (1988), *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar: Kitab-ı Müstetab, Kitabı Mesalihi'l-Müslimin ve Menafî'l-Mü'minin, Hızî'l-Müluk*, TTK Yayınları III. Dizi-Sa.13, Ankara.